Journal of Ketab-e Qayyem
ISSN: 2251 - 6026
Homepage: KQ.meybod.ac.ir
Meybod University

Critical restoration of the historical background of martyr Sadr in the theory of historical traditions

Said Bahmani[1] | **Faranak Bahmani**[2]

1. corresponding author, Assistant professor of Quranic studies, seminary, Quranic culture and education, Islamic Sciences and Culture Research Institute, Qom, Iran. E-mail: s.bahmani@isca.ac.ir
2. Associate professor of philosophy and theology, Department of Islamic Studies, Faculty of Literature and Humanities, Yasuj University, Yasuj, Iran. E-mail: fbahmani@mail.yu.ac.ir

Article info.

Article type:
Research Article

Article history:
Received 3 March, 2025
Received in revised form 13 may, 2025
Accepted 24 Agust, 2025
Published online 23 September, 2026

Keywords:
Restoration, Criticism, Historical background, Muhammad Bagher Sadr, Historical traditions.

Abstract

Critical restoration of the works of theologians and exegetes is one of the undeniable necessities to advance and empower the scientific heritage of Islam. Shortly before his martyrdom, Martyr Sadr explained the subject-oriented approach in the interpretation of the Qur'an. He considers the function of this approach to be exclusively theorizing in order to obtain the basic theories of the Qur'an and the missions arising from it. The advancement of the mentioned theory is dependent on re-reading, criticizing, restoring and completing it comprehensively. Therefore, the aim of the research is to advance the theory of the historical traditions of Martyr Sadr through the critical restoration of his historical background in theorizing. The current research is descriptive-analytical and has been done with an emphasis on a critical view of the problem. The research data were organized through document review, record taking, and an analytical approach. Al-Madrasah Al-Quraniyyah of Martyr Sadr is used as a collection of research and other sources related to the objectives of the research. They serve as the explanatory and supplementary sources of the research. The findings show that, despite the special attention of Martyr Sadr to expressing history, his historical historiography is summarized in the brief views of atomists, Lahutian, Ibn Khaldoun, Descartes and Max. As a result, his historiography is deficient and in need of restoration. Also, his claim that the Qur'an takes the lead in expressing historical traditions is acceptable in terms of the number of traditions, but unacceptable in terms of the existence of traditions.

Cite this article: Bahmani, S., & Bahmani, F. (2026). Critical restoration of the historical background of martyr Sadr in the theory of historical traditions. *Journal of Ketab-e Qayyem*, 16(2), 227-247. http//doi.org/10.30512/kq.2025.22871.4006

© The author(s).
Publisher: Meybod University.
DOI: http//doi.org/10.30512/kq.2025.22871.4006

Extended Abstract

Introduction

Examining the historical development and intellectual antecedents of any discipline is an important dimension of its philosophy. In Qur'anic studies, too, the intellectual investigation and elaboration of divine traditions ("sunan Allāh"), particularly historical traditions, have developed through a gradual and uneven process. In the early periods, Muslim scholars largely confined themselves to the lexical and, to some extent, terminological elucidation of "sunnat Allāh", while systematic efforts to employ divine traditions in analyzing social and historical developments remained very limited. From the eighth century onward, Ibn Khaldoun and, subsequently, Meqrizi drew upon these traditions to interpret social and historical events. Following a prolonged period of relative neglect, the subject re-emerged in the twelfth century through the reformist writings of Sayyid Jamāl al-Dīn al-Afghānī and Muhammad ʿAbduh. It was subsequently developed within the Egyptian exegetical tradition and, thereafter, extended among Qur'anic scholars throughout the Muslim world.

This cumulative intellectual development provided the necessary background for Ayatollah Sayyid Muhammad Bāqir al-Sadr to formulate a theory of historical traditions in the Qur'an. Building upon his problem-oriented model of thematic exegesis ("al-tafsīr al-mawḍūʿī") and its Qur'an-based approach to theorization, Sadr formulated the theory of historical traditions in the Qur'an as an alternative to historical materialism.

The present study focuses specifically on Sadr's historical literature review in the process of formulating his theory of Qur'anic historical traditions. It seeks to describe, analyze, critically assess, and restore the various dimensions of the historical background presented by Sadr, with particular attention to the scope and adequacy of his engagement with the intellectual antecedents of divine and historical traditions.

Methodology

This study employs a documentary, descriptive-analytical method within a critical approach. The primary source is Sadr's "al-Madrasah al-Qurʾāniyyah", particularly his discussion of historical traditions in the Qur'an. Sadr's other works, along with relevant sources in the fields of history, philosophy, theology, Qur'anic exegesis, and social thought, are used solely to elucidate and supplement the issues raised in Sadr's account.

Drawing on structured document analysis, analytical note-taking, and inductive reasoning, the study identifies the shortcomings, reductions, and implicit assumptions underlying Sadr's historical literature review. The critical reconstruction undertaken in this study is comparative and is conducted across four domains including a) textual and scriptural traditions, particularly the Old and New Testaments, b) ancient Greek philosophical thought, especially atomism and mechanical causation, c) Christian theology and Islamic rhetoric, with a focus on Augustine and Ashʿarism, d) and modern Islamic and Western social thoughts, including Muslim thinkers after Ibn Khaldoun and figures such as Descartes, Marx, and Max Weber.

Findings

The findings of this study indicate that, although Sadr's historical literature review is an important methodological component of his Qur'an-based theorization, it requires substantial supplementation and

revision. His treatment is predominantly concise and allusive, with its principal limitation lying in the relatively narrow range of intellectual schools it considers. Sadr pays particular attention to ancient Greek thought and the theological views of Christian theologians, yet his engagement with other philosophical and social theories that could have further developed his theoretical framework remains limited.

The reconstruction undertaken in this study reveals several significant shortcomings. First, Sadr's claim that the Qur'an has absolute temporal precedence in disclosing the existence of historical traditions requires qualification, since earlier Abrahamic scriptures also contain conditional propositions concerning the relationship between collective conduct and historical consequences. Nevertheless, the Qur'an is distinctly exceptional in its treatment of these traditions in terms of systematicity, comprehensiveness, and its explicit articulation of divine traditions.

Second, Sadr's brief discussion of ancient atomism requires further development in light of the views of Leucippus and Democritus. The reconstruction undertaken here shows that the mechanistic approach of atomism did not reduce historical events merely to causeless coincidences; rather, while acknowledging causal and necessary relations within a material framework, it rejected final causation.

Third, Sadr's discussion of Christian thought does not take into account Augustine's comprehensive philosophy of history and his emphasis on divine providence. Moreover, important points of comparison with the Ashʿarite doctrine of "kasb", particularly concerning the causal efficacy of human agency, remain unaddressed in Sadr's analysis.

Fourth, the restriction of the Islamic intellectual background primarily to Ibn Khaldoun has resulted in the neglect of Meqrizi, as well as the later revival of the discourse on "sunan Allāh" in the thought of Islamic reformers, particularly in the works of Sayyid Jamāl al-Dīn al-Afghānī, Muhammad ʿAbduh, and Rashīd Riḍā. Greater attention to modern Western thought, including the relevant views and critiques associated with Descartes, Marx, and Weber, could likewise provide a more comprehensive intellectual background for Sadr's theory. These shortcomings do not diminish the significance or originality of Sadr's theorization; rather, they demonstrate the need for a more systematic reconstruction of the historical and intellectual background of his theory.

Conclusion

The findings of this study indicate that, despite the methodological innovation embodied in Sadr's historical literature review within the field of Qur'anic theorization, there is a clear gap between its methodological significance and its practical execution. The concise and selective nature of this review has resulted in an incomplete account of the intellectual antecedents of the theory of historical traditions. Accordingly, the historical literature review underlying this theory requires critical reconstruction through broader engagement with intellectual, philosophical, theological, and social schools of thought.

The evidence also indicates that the Qur'an's claim to absolute temporal precedence in introducing the existence of historical traditions cannot be accepted without qualification, since causal propositions concerning social and historical developments can also be found in earlier Abrahamic scriptures, as documented in this article. Nevertheless, the Qur'an's systematic coherence, conceptual depth, integration of divine sovereignty with human agency, and comprehensiveness in articulating historical traditions remain important as the distinctive features of its contribution to this field.

By reconstructing an intellectual continuum extending from ancient Greek mechanism and Christian and Islamic theological paradigms to post-Ibn Khaldoun Islamic thought, Islamic reformism, and modern Western social theory, this study completes Sadr's historical framework and contributes to a deeper understanding of the methodological foundations of his theory of historical traditions in the Qur'an.

کتاب قیّم
شاپا: ۶۰۲۶ – ۲۲۵۱
Homepage: KQ.meybod.ac.ir

ترمیم انتقادی پیشینه‌شناسی تاریخی شهید صدر در نظریهٔ سنت‌های تاریخی قرآن

سعید بهمنی[۱] | فرانک بهمنی[۲]

۱. نویسنده مسئول، استادیار گروه مطالعات قرآنی حوزه علمیه، پژوهشکده فرهنگ و معارف قرآن، پژوهشگاه علوم و فرهنگ اسلامی، قم، ایران.
رایانامه: s.bahmani@isca.ac.ir

۲. دانشیار فلسفه و کلام اسلامی، گروه معارف اسلامی، دانشگاه یاسوج، یاسوج، ایران. رایانامه: fbahmani@mail.yu.ac.ir

اطلاعات مقاله

نوع مقاله: مقاله پژوهشی

تاریخ دریافت: ۱۴۰۳/۱۲/۱۳
تاریخ بازنگری: ۱۴۰۴/۰۲/۲۳
تاریخ پذیرش: ۱۴۰۴/۰۶/۰۲
تاریخ انتشار: ۱۴۰۵/۰۷/۰۱

واژگان کلیدی:
ترمیم، انتقاد، پیشینه تاریخی، محمدباقر صدر، سنت‌های تاریخی.

چکیده

هدف: ترمیم انتقادی آثار دانشمندان متکلم و مفسر یکی از ضرورت‌های انکارناپذیر در مسیر پیشبرد و توانمندسازی میراث علمی اسلام است. شهید سیدمحمدباقر صدر پیش از شهادت، در آخرین فرصت‌های خود به تبیین رویکرد موضوع محور در تفسیر قرآن پرداخته و کارکرد این رویکرد را به نظریه‌پردازی برای دستیابی به نظریه‌های اساسی قرآن و رسالت‌های منتج از آن مرتبط می‌داند. به‌منظور پیشبرد این نظریه، بازخوانی، نقد و ترمیم آن ضروری است.

روش پژوهش: این تحقیق به روش توصیفی – تحلیلی و با نگاهی انتقادی انجام شده و داده‌های آن از طریق بررسی اسنادی و فیش‌برداری جمع‌آوری شده است. کتاب «المدرسة القرآنية» شهید صدر به‌عنوان منبع اصلی تحقیق و سایر منابع به‌عنوان منابع تبیینی و تکمیلی مورد استفاده قرار گرفته‌اند.

یافته‌ها: با وجود توجه خاص شهید صدر به بیان پیشینه‌ها، پیشینه‌شناسی تاریخی وی تنها به بیانات مختصر و اجمالی از اتمیست‌ها، لاهوتیان، ابن خلدون، دکارت و ماکس محدود شده است.

نتیجه‌گیری: پیشینه‌شناسی شهید صدر دچار کاستی بوده و نیازمند ترمیم است و مدعای او مبنی بر پیشتازی قرآن در بیان سنت‌های تاریخی، اگرچه از نظر تصریح به مفهوم سنة الله و اتقان علمی و شمار سنت‌ها قابل قبول است، اما از حیث وجود مصداق سنت‌ها، ناتمام است.

استناد: : بهمنی، سعید و بهمنی، فرانک. (۱۴۰۵). ترمیم انتقادی پیشینه‌شناسی تاریخی شهید صدر در نظریهٔ سنت‌های تاریخی قرآن، کتاب قیّم، ۱۶ (۲)، پیاپی: ۳۵، ۲۴۷-۲۲۷.

DOI: http//doi.org/10.30512/kq.2025.22871.4006

© نویسندگان.

ناشر: دانشگاه میبد.

۱. طرح مسئله

بسیاری قرآن‌پژوهان جهان‌اسلام به بررسی سنت‌های الهی به‌طور عام و سنت‌های اجتماعی و تاریخی به‌طور خاص پرداخته‌اند. ویژگی شهید سیدمحمدباقر صدر این است که به جای کاربرد مفهوم عام، بر قلمرو خاص سنت‌های تاریخی تأکید کرده است. هیچ‌یک از دانشمندان یادشده بر استخراج نظریه‌های فراگیر از قرآن کریم، سپس کشف نظام‌ها آن‌گونه که شهید صدر بر آن اصرار ورزیده، تأکید نکرده‌اند (صدر، ۱۴۲۱، صص۲۴، ۲۷، ۲۹، ۳۴ ۳۶، ۳۹، ۴۵). ابتکار و نوآوری نظریه‌پرداز در صورت‌بندی نظریه سنت‌های تاریخی از نظر روش، محتوا و ساختار انکارناپذیر است (میرمحمدی، ۱۳۸۵، صص۱۱۳ـ۱۳۶).

بررسی آثار شهید صدر نشان‌می‌دهد، او چالش‌های جهانِ زمان خود را می‌شناسد، از موقعیت مسلمانان و دست‌مایه‌های آنان آگاه است و می‌داند رقیبان فکری اسلام، دیدگاه‌های خود را در قالب نظریه‌ها و نظام‌های نظری، صورت‌بندی و نظام‌های عینی آن را نیز ایجاد کرده‌اند. بنابراین، با روشی نظام‌مند به تفسیر قرآن و نظریه‌پردازی بر اساس قرآن پرداخته است. برای نمونه، او نظریه «نظام و مکتب اقتصادی اسلام» را در مقابل دو مکتب مارکسیسم و کاپیتالیسم (صدر، ۱۴۲۴، ص۱۱)، نظریه «سنت‌های تاریخی در قرآن» را در برابر «ماتریالیسم تاریخی» (صدر، ۱۴۲۱، ص۱۰۵ و ص۱۶۲)، نظریه «اصالت تغییر درونی در تغییر اجتماعی» را در برابر «اصالت تضاد طبقاتی مارکسیسم» (صدر، ۱۴۲۱، ص۱۱۶) و «بانک بدون ربا» را برای اصلاح بانک در کشورهای اسلامی تبیین می‌کند (صدر، ۱۹۸۱، صص۱۷ـ۱۹). چنان‌که نظریه «استخلاف» و «استیمان» و نظریه «الگوی ارتباط چهار بُعدی انسان» او در مقابل «الگوی سه بُعدی ارتباط انسان» اومانیست‌ها قرارمی‌گیرد (صدر، ۱۹۸۱، صص۱۰۷ـ۱۱۰).

کتاب «المدرسة القرآنیة» شهید صدر، دربردارنده بیانات او درباره رویکرد تفسیر موضوعی وی همراه با تبیین نظریه سنت‌های تاریخی در قرآن است. او در تفسیر موضوعی خود، روش نظریه‌پردازی قرآن‌بنیان را عملیاتی می‌کند. نظریه‌پردازی صدر دارای نُه فرایند است: ۱. مسئله‌شناسی، ۲. پیشینه‌شناسی، ۳. هدف‌گذاری، ۴. طرح سؤال، ۵. فرضیه‌سازی، ۶. استنطاق قرآن، ۷. مقایسه (مطالعات مقارن)، ۸. نظریه‌پردازی، ۹. تدوین.

این مقاله به فرایند دوم، یعنی پیشینه‌شناسی تاریخی وی در نظریه سنت‌های تاریخی (سنت‌مندی و ضابطه‌مندی تاریخ) می‌پردازد و مزایا و کاستی‌های پیشینه‌شناسی شهید صدر در این نظریه‌پردازی را با رویکرد ترمیم انتقادی بررسی می‌کند.[۱]

پژوهش به دو پرسش اساسی پرداخته است: ۱. مزایا و کاستی‌های پیشینه‌شناسی تاریخی شهید صدر در نظریه سنت‌های تاریخی کدام‌اند؟ ۲. دلایل ناتمام بودن دیدگاه پیشتازی قرآن در بیان سنت‌های تاریخی چیست؟

فرضیه پژوهش به شرح ذیل است: پیشینه‌شناسی تاریخی شهید صدر به عنوان یکی از مؤلفه‌های نظریه‌پردازی وی در نظریه سنت‌های تاریخی بسیار اجمالی و نیازمند ترمیم است.

۲. پیشینه پژوهش

آغاز نظریه‌پردازی قرآن‌بنیان با رویکرد تفسیر علمی قرآن، هم‌زمان است. در قرن چهاردهم بیش از هر زمان دیگر به این امر پرداخته شده است. برخی نیز با عنوان اعجاز علمی قرآن به این موضوع پراخته‌اند (نوفل، ۱۳۹۳، صص۲۳-۲۶). با وجود این،

۱. پژوهشگران به‌طور مؤکد یادآور می‌شوند که نقد، ترمیم یا تکمیل مباحث شهید صدر به معنی ادعای کاستی نصاب علمی وی نیست؛ زیرا خود وی تصریح می‌کند که به بیان کلیات بسنده می‌کند. نقد و ترمیم و تکمیل بحث بیش از هر چیز برآمده از نیاز ما به پرکردن نقاط خالی در بحث‌هایی است که او به‌عمد به بسیاری از آن‌ها نمی‌پردازد. با وصف این، صورت‌بندی هرچه کامل‌تر نظریه و ترمیم و تکمیل مطالبی که او به هر دلیل به آن‌ها نمی‌پردازد امری ضروری است.

مطالعات روش‌شناسی، نظریه‌پردازی‌های قرآنی بحثی جدید و کم‌سابقه است (رضایی اصفهانی، ۱۳۹۰، صص۵۷-۸۶). اما با توجه به متغیرهای اساسی پژوهش حاضر، مقالات اندکی در ارتباط با این موضوع منتشر شده است که عبارت‌اند از:

۱. «تفسیر موضوعی از دیدگاه آیت الله شهید سید محمد باقر صدر (ره)» (عزیزی، ۱۳۷۹)؛

۲. «تفسیر موضوعی از نگاه شهید صدر» (ایازی، ۱۳۸۳)؛

۳. «بررسی قواعد و روش معرفت تاریخی در قرآن (با تکیه بر تاریخ پیامبر اکرم (ص) در قرآن)» (علیپور، ۱۳۸۵و ۱۳۸۶)؛

۴. «تحلیل مبانی و رویکرد شهید صدر به تفسیر موضوعی» (یساقی و ایازی، ۱۳۸۹)؛

۵. «پژوهشی در الگوی مطالعه سنت‌های اجتماعی در قرآن» (کوشا، ۱۳۸۹)؛

۶. «درآمدی بر تفسیر اجتماعی قرآن؛ مطالعه موردی "ماهیت قوانین اجتماعی در قرآن"» (ایازی، ۱۳۹۱)؛

۷. «بررسی تحلیلی سیر تفسیر اجتماعی قرآن کریم در قرن اخیر» (گلستانی، ۱۳۹۴)؛

۸. «تحلیل تحولات پدیدآمده در مفهوم‌شناسی تفسیر اجتماعی قرآن کریم» (ناظمی، قاضی‌زاده و زاهدی، ۱۳۹۵).

آنچه پژوهش حاضر را از کوشش‌های دیگر متمایز می‌کند، این است که بر فرایند پیشینه‌شناسی صدر در نظریه سنت‌های تاریخی متمرکز شده و با ترمیم انتقادی نظریه وی در صدد ارائه دیدگاهی جامع از پیشینه‌شناسی تاریخی است.

۳. پیشینه‌شناسی

بررسی پیشینه و تاریخ هر علمی در زمره مباحث فلسفه آن علم و دانشی درجه دوم است؛ زیرا در پیشینه علم، موضوع آن بررسی نمی‌شود؛ بلکه علم فی نفسه بررسی می‌شود. در پیشینه‌شناسی نظریه‌های علمی که بخش قابل توجهی از فلسفه آن است، تطور تاریخی و کیفیتِ بروز و ظهور آن بررسی می‌گردد.

پیشینه‌شناسی، تاریخ علم و نظریه، با درک موقعیت تاریخی مسئله، علل اهتمام به آن را نیز روشن می‌سازد و می‌تواند میزان نیاز به پژوهش برای حل مسئله و قلمرو ترمیم و تکمیل پژوهش را مشخص‌نماید. بدین جهت که واکاوی پیشینه، زمینه طرح سؤال‌های جدید برای پژوهش‌های بعدی را فراهم می‌آورد. در تلقی صدر، تفسیر موضوعی دارای دو رکن معرفتی است؛ رکن بیرون از متن معارف بشری و رکن درون متن، قرآن است و مفسر موضوعی، وظیفه‌اش این است که برای بهره‌مندی از معارف بشری، نسبت به دیدگاه‌های هم عصر خود در موضوع نظریه، اشراف کامل داشته باشد؛ ولی بی‌توجهی به رکن بیرونی یا به بیانی دیگر پیشینه‌شناسی، سبب ابتذال تفسیر موضوعی و فرسایش آن شده است.

شهید صدر در بیان روش نظریه‌پردازی به دو مؤلفه: ۱. پیشینه‌شناسی دستاوردهای بشری حل مسئله و ۲. شناخت کاستی‌ها؛ اشاره می‌کند. تحلیل این دو مؤلفه و بررسی آن در نظریه سنت‌های تاریخی، نحوه و میزان کاربست شکل و محتوای آن را در نظریه‌پردازی وی مشخص‌می‌کند. هرچند بنای صدر بر اختصار و بیان اهم مطالب است؛ لکن اشارات او به عناصر پشینه‌شناسی دستاوردهای بشری حل مسئله و کاستی‌هایی که در این زمینه رصدمی‌کند، مغتنم و الهام‌بخش است.

برخی پژوهشگران «ابهام درباره امکان کشف قانون‌های تاریخی از منابعی جز وحی» را در زمره تأملات خود درباره دیدگاه شهید صدر برمی‌شمارند؛ درحالی‌که دیدگاه شهید صدر روشن و بی‌ابهام است: «فمن الآيات الكريمة التي أعطيت فيها الفكرة الكلية، فكرة أنّ التاريخ له سنن و له ضوابط». او اصلِ نظریه «سنت‌مندی و ضابطه‌مندی تاریخ» در قرآن را بیان می‌کند و برای آن سه دسته آیات را

متذکر می‌شود. به‌طور خاص، آیات دسته سوم که آنها را تشویق‌کننده به تأمل در رویدادهای تاریخ می‌نامد: «الحث علی التأمل في أحداث التاریخ»، آیاتی هستند که انسان را به‌طور مستقیم از رویدادهای تاریخی به سنت‌های آن منتقل می‌کنند. بنابراین، شهید صدر تصریح می‌کند، آیات یادشده «برای شکل دادن نگاهی استقرائی، برای دستیابی به نوامیس و سنت‌های تکوینی تاریخ، بر استقراء و دقت و تدبر در رویدادهای تاریخ، تأکید و تشویق می‌کنند».

افزون بر این، وجود سنت‌های تاریخی امری ثبوتی و نفس‌الأمری است که هنگام آفرینش، هستی با آن تعبیه شده است. این سنت‌ها تکوینی و دائمی‌اند؛ پیش از نزول قرآن بودند و پس از آن نیز هستند؛ این‌که قرآن کریم خاستگاهی اثباتی برای نظریه سنت‌های تاریخی است، بدان معنا نیست که سنت‌های تاریخی پس از قرآن پدید آمده‌اند و قرآن کریم تنها منبع شناخت سنت‌های تاریخی است. حقیقت این است که قرآن کریم تنها بخشی از سنت‌ها را بیان کرده که می‌توان آنها را از طریق بررسی آیاتِ دالّ بر آنها شناخت و هر بحث و نظریه‌ای نیز که در مورد سنت‌مندی رویدادها شکل گیرد، در زمره پیشینه سنت‌های تاریخی به شمارمی‌رود. بنابراین، اگر شهید صدر به نظریات فیلسوفان قدیم یونان یا لاهوتیان مسیحی، به‌ویژه آگوستین قدیس اشاره می‌کند، پیشینه عنوان عام «سنت» را به عنوان پیشینه سنت‌های تاریخی در نظر می‌گیرد.

۴. روش پژوهش

پژوهش حاضر توصیفی ـ تحلیلی است با تأکید بر نگاه انتقادی به مسئله و با روش اسنادی انجام شده است. پژوهشگر با مراجعه به مراکز تحقیقاتی و استفاده از کتب، مقالات، مکتوبات و نرم‌افزارها، مضامین مرتبط را جمع‌آوری نموده، سپس با توجه به متغیر استدلال، با استفاده از استدلال استقرایی به تحلیل پیشینه تاریخی شهید صدر پرداخته است و در نهایت، با ترمیم انتقادی به تکمیل پیشینه‌شناسی تاریخی ایشان پرداخته است.

۵. یافته‌های پژوهش و ترمیم انتقادی

بدان جهت که هر پیشینه نیازمند ترمیم انتقادی است، پس از بیان هر پیشینه، ترمیم انتقادی آن نیز بیان گردیده است.

۵-۱. پیشینه سنت‌های تاریخی در قرآن

شهید صدر هنگام بحث از سنت‌های تاریخی در قرآن، تعبیر «الفتح الجلیل؛ گشایشی گران‌قدر» را به کار می‌برد. فتح قرآنی همان آگاهی بخشی به فکر بشر است تا در جهت فهم علمی تاریخ بکوشد. این کوشش‌ها توسط مسلمانان، هشت قرن پس از نزول قرآن آغاز شد. سپس، چهار قرن بعد از آن، آغاز عصر انقلاب (رنسانس)، اروپاییان به قوانین تاریخ توجه پیدا کرده، به بحث درباره آن پرداختند. صدر همه کوشش‌ها برای راه‌یابی به سنت‌های تاریخی را در حقیقت استمرار آگاهی‌بخشی قرآن درباره سنت‌های تاریخی می‌نامد (صدر، ۱۴۲۱، ص۶۷) و معتقد است قرآن کریم برای اولین‌بار، نظریه سنت‌های تاریخی را بیان کرده است؛ لکن معترف است که «تفکر اروپایی در اوایل آنچه عصر بیداری نامیده می‌شود، عملیاتی‌سازی و تحقق مفهوم سنت‌های تاریخی را آغاز کرد. بر این اساس، رویکردهای ایده‌آلیستی و ماتریالیستی و رویکردهای دیگری میان این دو شکل گرفت که هریک می‌کوشید، قوانین تاریخ را منحصر در بُعد مادی آن شناسایی کند» (صدر، ۱۴۲۱، صص۶۷-۶۸).

شهید صدر در تأکید بر پیشتازی قرآن می‌گوید: «قرآن کریم نخستین کتاب شناخته‌شده است که بر مفهوم «سنت‌های تاریخ» تأکید کرده و از آن پرده برداشته و بر آن اصرار ورزیده است» (صدر، ۱۳۸۸). دیدگاه برخی دیگر از قرآن‌پژوهان با این دیدگاه هماهنگ است: قرآن کریم نخستین کتابی است که جریان تاریخ را بر اساس سه رکن میسّر می‌داند: قانون علیت، اراده انسان و مشیت خداوند.

این تعریف و برداشت جدید درباره تاریخ، جامعه و تمدن موجب گردید، افقی جدید، در پهنه پهناور علم به وجود آید (آصفی، ۱۳۵۸، صص۲۳-۲۴)؛ لکن بهره‌مندنشدن مسلمانان از سنت‌های تاریخی قرآن به سبب خلأ تبیین‌های برآمده از اسلام و رواج تبیین‌های تاریخی اروپایی، اثرگذاری گسترده ماتریالیسم تاریخی بر جهان معاصر و نبود نظریه‌ای قرآنی و اسلامی برای تبیین تاریخ بوده است (صدر، ۱۴۲۱، ص۶۷).

۵-۱-۱. ترمیم انتقادی

دیدگاه شهید صدر مبنی بر «پیشتازی قرآن در بیان سنت‌های تاریخی» در شمار عناصر پیشینه‌شناسی وی است؛ زیرا به‌طور طبیعی برآمده از پیشینه‌شناسی است. می‌توان با تحلیلی روان‌شناختی، ادعا و تأکید وی بر پیشتازی قرآن در بیان سنت‌های تاریخی را این‌گونه تبیین کرد که محرّک اصلی او در این ادعا، تشویق مخاطبان به بازگشت به قرآن و بسنده کردن به آن، به جای گرایش به ماتریالیسم تاریخی است که در آن زمان در رقابت با آموزه‌های اسلامی بوده و شماری از نخبگان فکری جهان اسلام را دچار مشکل و التقاط کرده بود. در حقیقت ممکن است گستره اثرگذاری کمونیسم، سوسیالیسم و نیز ماتریالیسم تاریخی بر جامعه معاصر وی، از جمله بر روشنفکران مسلمان از یک سو، و واگرایی نسبت به قرآن از سوی دیگر، سبب تأکید بیش از حد وی بر ادعای فضیلت پیشتازی قرآن بوده باشد. ادله زیر نافی پیشتازی قرآن هستند:

الف) دلالت قرآن: این حقیقت که قرآن واجد بسیاری از سنن تاریخی است، غیر قابل انکار است؛ لکن قرآن کریم داده‌هایی دارد که بیانگر وجود سنت‌هایی تاریخی در کتاب‌های آسمانی پیشین است. این سنت‌ها مطابق ملاک‌ها و ویژگی‌هایی که شهید صدر بیان می‌کند، سنت‌هایی تاریخی‌اند (صدر، ۱۴۲۱، صص۶۹ـ۷۶). برای نمونه، طبق آیه ﴿**وَ لَقَدْ كَتَبْنا فِي الزَّبُورِ مِنْ بَعْدِ الذِّكْرِ أَنَّ الْأَرْضَ يَرِثُها عِبادِيَ الصَّالِحُونَ**﴾ (انبیاء: ۲۱/ ۱۰۵)؛ سنت تاریخی «وراثت زمین به وسیله بندگان شایسته» در زبور آمده است.

ب) دلالت آیات کتب مقدس: دورانت (۱۸۸۵ـ۱۹۸۱) معتقد است، فلسفه تاریخ در تورات وجود دارد: «این کتاب تنها کتاب تاریخ نیست، بلکه نوعی از فلسفه تاریخ نیز با آن همراه است». او در توضیح این ادعا می‌افزاید: «این نخستین گزارش ثبت‌شده از کوشش‌های آدمی است که خواسته است، حوادث بی‌شمار گذشته را با یک‌دیگر تألیف و مقایسه کند و از میان آنها، وحدتی بیرون آورد و غرض، منظور و ارتباط علت و معلولی موجود در آنها را تا حدی اکتشاف کند. از آن رو، زمان حاضر و آینده خود را با روشنی بیش‌تری در برابر خویش دارد» (ویل دورانت، ۱۳۷۸، ج۱، ص۳۹۵).

تورات: شمار آیاتی که سنت‌های الهی را به‌طور عام و سنت‌های تاریخی را به‌طور خاص بیان می‌کنند، در تورات فراوان است. نمونه‌ها: «اگر قوانین مرا اطاعت کنید، زنده خواهیدماند» (گِلِن و مَرتِن، ۱۳۷۹: لِویان، فصل ۱۸/ آیه ۴ـ۵)؛ «اگر موافقِ قانون‌های من سلوک نمائید و اوامر مرا نگاه داشته، آنها را بجا آورید (۴)، پس باران‌های شما را در موسمِ آنها خواهم بارانید و زمین محصولش را زیاد خواهد کرد و درختانِ صحرا میوه خود را خواهند داد (۵) و صلح به زمین عطا خواهم فرمود که بی وجودِ ترساننده خواهید خوابید و سباعِ مُضرّ را از زمین معدوم می‌سازم و شمشیر در زمین شما گذر نخواهد کرد (۷) و دشمنانِ خودتان را تعاقب خواهید کرد که ایشان از حضورِ شما به شمشیر خواهند افتاد» (گِلِن و مَرتِن، ۱۳۷۹: لِویان، فصل ۲۶/ آیه ۳-۷)؛ «اگر شما به من مطیع نشده، تمامی این اوامر را بجا نیاورید... پس من این طور به شما رفتار خواهم نمود که خوف و سل و تب محرقه را بر شما مستولی می‌گردانم تا چشمان را بی‌نور و جان را مغموم نمایند و بذر خود را بی‌فایده خواهید کاشت؛ چونکه دشمنان شما آن را خواهند خورد» (گِلِن و

مَرتِن، ۱۳۷۹: لِویان، فصل ۲۶/ آیات۱۴-۱۶). بیانات یادشده در تورات به همین ترتیب تا آیه ۴۰ پیامدهای اجتماعیِ اطاعت نکردن از خداوند را بیان می‌کند. روابط علّی یادشده در این سخنان که در قالب قضیه حقیقیه بیان گردیده است، در مقام بیان سنت‌های حاکم بر کنش‌های انسان‌هاست. خطاب اجتماعی همراه با برخی پیامدهای دارای امتداد تاریخی، آنها را در عِداد سنت‌های تاریخی قرار می‌دهد.

نکته قابل تأمل این است که این آیات از سنخ قضایایی است که شهید صدر آن را شکل اول سنت‌های الهی می‌داند، اگرچه برخی برداشت سنت‌های تاریخی را از آیات عهد عتیق غامض دانسته و بر این اعتقادند که نمی‌توان ادعا کرد که عهد قدیم نگاهی مانا درباره تاریخ شکل داده است؛ زیرا به‌رغم خبردادن تورات از خطاها، عصیان‌ها، گناهان پرشمار و تنجیس نام خدا به وسیله بنی‌اسرائیل، آنها را از همه عواقب اخلاقی تطهیر کرده و بنی‌اسرائیل را مردم خود(خدا) دانسته است. بنابراین، رابطه علّی میان اعمال و نتایج آن مخدوش است.

افزون بر این، عهد قدیم تنها به سنت‌های تاریخی درباره بنی‌اسرائیل پرداخته است و روابط عام و کلی نیستند (صدیقی، ۲۰۰۸، ص۵۴). این سخن از چند جهت نقدپذیر است: اولاً، جمع میان آیات یادشده و آیاتی که صاحب این دیدگاه به آن اشاره دارد، امکان‌پذیر است. با این توضیح که اصل اولی آن است که برابر تعالیم تورات فعلی، بنی اسرائیل قوم خدایند و بالمآل، از عواقب اخلاقی تطهیر می‌شوند به شرط آنکه قوانین یادشده را رعایت کنند. ثانیاً، هر سنت تاریخی الزاماً، درباره همه انسان‌ها نیست. سنت‌ها می‌توانند عام و فراگیر بوده، همه انسان‌ها را در برگیرد یا حاکم بر صنفی خاص از انسان‌ها باشند. البته همه سنت‌ها، در نگاهی کلی به نوعی فراگیر هستند. برای نمونه، شمول رحمت رحمانیه، سنتی فراگیر برای همه موجودات است؛ لکن شمول رحمت رحیمیه به مؤمنان اختصاص دارد. با این وجود می‌توان شمول این رحمت را نیز برای همه انسان‌ها به‌طور مشروط تبیین کرد؛ یعنی همه انسان‌ها مشروط به داشتن ایمان از رحمت رحیمیه برخوردارمی‌شوند.

انجیل: گزاره‌های دربردارنده سنت‌های تاریخی انجیل در مقایسه با قرآن کریم و تورات بسیار اندک است. برای نمونه، «آن که پیروز گردد و تا آخر به خدمت من امین مانَد، او را بر ملت‌ها سلطه عطا خواهم‌کرد» (انجیل، مکاشفه، تواتِیرا/ ۲۶). این سخن میان دو عنصر «غلبه» و «نگاهداری اعمال» و عنصر «قدرت یافتن بر امت‌ها» ارتباطی علّی برقرار کرده است که مفاد آن، یک سنت و قانونی جهان‌شمول اجتماعی و تاریخی است. علت اندک‌بودن سنت‌ها و قوانین جهان‌شمول در انجیل را می‌توان این‌گونه تحلیل کرد که انجیل بیش از هر چیز، زندگي‌نامه حضرت عیسی(ع) را روایت می‌کند. به‌طور طبیعی، روایت یک زندگی‌نامه با قضایای شخصیه و خارجیه‌ای شکل می‌گیرد که غالباً غیرقابل تعمیم‌اند. ازاین‌رو، برخی انجیل را دورتر از قرآن و تورات نسبت به تاریخ دانسته‌اند (صدیقی، ۲۰۰۸، صص۵۴-۶۱).

ممکن است گفته شود، تورات و انجیل هیچ‌گاه تعبیر «سنت الهی» را به کار نبرده و تنها مصادیق سنت‌ها به حمل شایع را بیان کرده‌اند؛ درحالی‌که کاربرد مفهوم «سنت الهی» به حمل اولی در قرآن کریم و نبود مفهوم «سنت الهی» به حمل اولی در کتاب‌های یادشده، سبب ادعای پیشتازی قرآن در بیان سنت‌ها شده است. پاسخ این است اولاً، شهید صدر پیشتازی قرآن کریم را در بیان «سنت‌های تاریخی» با این تعبیر بیان می‌کند: «شکوه قرآن کریم باقیست در اینکه برای اولین‌بار این دیدگاه را در ساحت معرفت بشری مطرح کرده است» (صدر، ۱۴۲۱، ص۶۸). در این سخن هیچ تأکیدی بر «سنت الهی» به حمل اولی نیست؛ ثانیاً، خود ایشان در بیان قسم دوم از آیاتی که سنت‌های تاریخی را بیان‌می‌کنند، تعبیر «بیان السنن من خلال المصادیق» را به‌کار می‌برد. نمونه‌هایی از آیات را می‌آورد که مفهوم «سنة الله» به حمل اولی در آنها به‌کار نرفته است (صدر، ۱۴۲۱، ص۶۱). چنان‌که در داده‌های فراوانی از

قرآن کریم نیز مفهوم سنت‌های تاریخی، به حمل اولی به‌کار نرفته است و تنها مصداق‌های سنت‌های تاریخی به حمل شایع بیان شده است.

۵-۲. پیشینه سنت‌ها در نظریه اتمیست‌ها (دیدگاه یونانیان قدیم)

شهید صدر در بیان پیشینه نظریه‌های مربوط به فلسفه تاریخ با نفی مکرر «تصادفی‌بودن رویدادهای تاریخی» به این نظریه اشاره می‌کند (صدر،۱۴۲۱، صص۶۳-۶۴ و ۶۷ و ۶۹ و ۹۱). نظریه یادشده وجود هر نوع قانون و سنت در هستی و به تبع آن در تاریخ را انکار می‌کند. اشارات شهید صدر به نظریه اتمیست‌ها به این قرار است:

نخست: نفی سه مفهوم «ناآگاهانه بودن»[۱](صدر، ۱۴۲۱، ص۶۳)، «تصادفی‌بودن ـ صِدفَة» (صدر، ۱۴۲۱، صص۶۳ـ۶۴، ۶۷، ۶۹، ۹۱) و «کورکورانه بودن روی‌دادها ـ عَمیاویاً» (صدر، ۱۴۲۱، ص۶۳) درباره سنت‌های تاریخی.

دوم: ذکر نمونه‌هایی از آیات دربردارنده سنت‌های تاریخی و نفی «تصادفی‌بودن» روابط میان روی‌دادهای بیان‌شده در آیات (صدر، ۱۴۲۱، صص۶۳ـ۶۴).

سوم: قراردادن نظریه «تصادفی‌بودن» به عنوان قسیم نظریه «قضا و قدر» و «استسلام» آگوستین قدیس(۳۴۵ م) و لاهوتیان مسیحی (صدر، ۱۴۲۱، ص۶۷).

چهارم: نفی «شانس: الحظّ» و «الإتّفاق: اتفاقی‌بودن» روی‌دادهای تاریخی و در مواردی با تأکید بر واقعی‌بودن رابطه میان روی‌دادها به نظریه یادشده اشاره می‌کند (صدر، ۱۴۲۱، ص۹۱).

پنجم: ابطال ابعادی از نظریه اتمیان با بیان قانون‌مندی «جوشیدن آب در دمای معین» به عنوان نمونه‌ای عینی از سنت‌مندی هستی؛ با این استدلال که اگر «جوشیدن آب»، تصادفی و بدون هیچ رابطه قانونمند عامّی با «رویدادی دیگر» مانند «حرارت» رخ دهد، انسان هرگز نمی‌توانست این رویداد را کنترل یا هنگام نیاز آن را ایجاد و هنگام بی‌نیازی از آن اجتناب کند؛ لکن انسان واجد این توانایی است، زیرا پدیده‌ای مانند «جوشیدن آب بر اثر حرارت» سنتی طبیعی است و در قالب قضیه شرطیه حقیقه بیان می‌شود (صدر، ۱۴۲۱، ص۹۱).

۵-۲-۱. ترمیم انتقادی

شهید صدر از نظریه‌پردازان و پیشینه تاریخی نظریه به‌طور کامل نام نمی‌برد؛ لکن برخی عناصر نظریه یادشده را نفی می‌کند. بدین جهت، به‌رغم پرداختن به نکاتی کلیدی، پیشینه‌شناسی وی کامل نیست. به منظور ترمیم پیشینه‌شناسی نظریه اتمیست‌ها، نظریه اتمیان و نقاط عطف آن روشن می‌گردد. نظریه «تصادفی‌بودن جهان و رویدادهای آن»[۲] حدود ۴۴۰ سال پیش از میلاد، یعنی بیش از ۱۰ قرن پیش از نزول قرآن کریم، به وسیله فیلسوفان قدیم یونانی صورت‌بندی شده است.

---

۱. واژه‌ای که شهید صدر به‌کار برده به این قرار است: عفویاً.

۲. پژوهش حاضر در صدد نقد دموکرتیس در وجه فیزیکی و وجه فلسفی آن نیست. هدف بیان روشن‌تر نظریه اتفاقی‌بودن پیدایش جهان و روی‌دادهای آن است که یکی از نظریه‌های مرتبط با نظریه سنت‌های تاریخی است (جهت مطالعه بیشتر درباره نقد نظریه اتمیان و از جمله لئوکیپوس و دموکرتیس، ر.ک: مطهری، ۱۳۷۴، ج۱، صص۱ـ۵ و مبحث «تصادف، خدا، علیّت» در (مطهری، ۱۳۷۴، ج۱، ص۵۲۷).

مادیین قدیم از جمله ذیمقراطیس [دموکرتیس] (م.۴۶۰ قم) این اصل را قبول نداشته و معتقد بودند: «ماده، اجزاءِ پراکنده متفرق‌اند که از ازل دارای حرکات نامنظم بوده‌اند. سپس، تصادفاً وابستگی‌هایی پیدا کردند و اجزاء به هم چسبیدند» (مطهری، ۱۳۷۶، ج۱۵، ص۸۱). اصول اساسی اتمیسم به وسیله لئوکیپوس[1] تبیین شده است. لئوکیپوس نیز یکی از شاگردان پارمیندس[2] بوده است که از این نظریه عدول نموده و معتقد به کثرت عناصر یا جواهر شد و جواهر را «اتم» نامید (آوی، ۱۳۵۸، ج۱، ص۲۳). پس از او، شاگردش دموکرتیس[3] (۴۶۰ـ۳۷۰ پ‌م) نظریه وی را گسترش داد. بنابراین، می‌توان گفت، لئوکیپوس در اندیشه مغرب‌زمین، پایه‌گذار سنتی است که جهان را با مناسبات مکانیکی و ماشینی تبیین می‌کند (آوی، ۱۳۵۸، ج۱، ص۳۱).

بعد فیزیکی این نظریه و نیز، بعد فلسفی آن به وسیله فیزیک‌دانان و فیلسوفان نقد و ابطال شده است. با این وجود خلاقیت‌های انکارناپذیری در نظریه اتم وجود دارد که منشأ الهام برخی دانشمندان بوده است. تبیین فلسفی اتمیست‌ها از شکل‌گیری جهان، مستلزم تصادفی و اتفاقی‌بودن جهان و همه رویدادهای طبیعی و انسانی است. «این نظریه حرکت را واقعی می‌داند؛ لکن حرکت، بلکه مطلق تغییر را از عوارض اشیاء برمی‌شمرد» (مطهری، ۱۳۷۴، ج۱۳، ص۱۸۶).

دموکرتیس معتقد بود، روح نیز دارای ذرات مخصوص به خود است... . اندام انسان‌ها، مجموعه‌ای از ذرات‌اند که به دفعات نامتناهی گرد هم آمده‌اند تا اندام را به وجود آورند که می‌تواند فاسد شده و هر ذره آن با ذرات دیگر جمع شود و اشیاء و اندام‌های مختلف دیگر را به وجود آورد؛ لکن واقعیت حقیقی عالم که همان واقعیت ذرات هستند، تغییرناپذیرند (مطهری، ۱۳۷۴، ج۱۳، ص۱۸۶). این دیدگاه را با نام فلسفه «ماشینی» یا «مکانیکی» می‌شناسند (مطهری، ۱۳۷۴، ج۱۳، ص۱۶۹). اتفاق یا تصادف از منظر اتمیان به معنای بی‌علت بودن نیست. آنها در تبیین نظریه خود، مفهوم «ضرورت» را به کار برده‌اند. لئوکیپوس می‌گوید: «هیچ چیز بر حسب تصادف رخ‌نمی‌دهد، بلکه هر چیزی به دلیلی[علتی][4] و بر اساس ضرورتی رخ‌می‌دهد». ارسطو این ادعا را نقد کرده و می‌گوید: «دموکرتیس با غفلت از علت غایی، همه کارکردهای طبیعت را به ضرورت نسبت می‌دهد» (آوی، ۱۳۵۸، ج۱، ص۷۸). بنابراین، اتفاق از منظر اتمیان به معنای بی‌علت بودن نیست؛ بلکه به معنای بی‌غایت بودن است و نظم مورد نظر آنان نیز، اتفاقی پدید آمده است. به‌طور خلاصه، اعتقاد این فیلسوفان یونانی به اتفاقی بودن روی‌دادها و قبول اصل علیت، چنین است که میان خود ذرات رابطه علّی و معلولی نیست؛ ولی هریک از ذرات دارای خاصیت یا خاصیت‌های معیّنه‌ای هستند و به جهت همان خاصیت‌هاست که قابل ترکیب با یکدیگرند و مرکبات مختلف با آثار مختلف به وجود می‌آورند و البته، رابطه هر ذره با خواص خود و همچنین، رابطه ذره با مرکّب ساخته‌شده خود، رابطه علیت و معلولیت است. پس نظریه اتمیسم نیز مبتنی بر نفی علیت نیست. به این ترتیب، می‌توان نظریه اتمیان را با مؤلفه‌های اعتقاد به سطحی‌بودن حرکت و اصالت اتم، اتفاقی بودن روی‌دادها، نفی‌نکردن علّیت و در عین حال انکار علت غایی و انکار قانونمندی جهان مشخص کرد؛ خواه قوانین طبیعی باشد یا انسانی و اجتماعی. البته، برخی معتقدند که اتمیان حتی علیت را اتفاقی می‌دانند؛ چنان‌که نظم را اتفاقی دانسته‌اند، به این معنی که اتفاقاً فلان روی‌داد با روی‌دادی دیگر رابطه علّی یافته است (مطهری، ۱۳۷۴، ج۱، ص۶۵۱).

1. Leucippus
2. Parmenides
3. Democritus
٤. ظاهراً مترجم «علت» را از روی تسامح به «دلیل» ترجمه کرده که صحیح نیست؛ زیرا دلیل سبب آگاهی است و در امور اثباتی به کار می‌رود. حال آنکه علت امری ثبوتی و سبب پدید آمدن معلول است.

۵-۳. پیشینه سنت‌ها در نظریه لاهوتیان مسیحی (تفسیر الهی تاریخ)

شهید صدر در نظریه سنت‌های تاریخی خود، به نظریه لاهوتیان مسیحی و کاستی‌های آن نیز پرداخته است. هدف او آن است که تفاوت آن را با سنت‌های تاریخی مورد نظر خود در قرآن بیان کند. این نظریه ۲۰۰ سال قبل از اسلام و در اوایل قرون وسطی شکل گرفته است. به اعتقاد شهید صدر، قرآن کریم در مقابل این دیدگاه، رویدادهای تاریخی را یک‌سره و ذاتاً، غیبی نمی‌داند و آن را از زمینه و عوامل ایجادی‌اش جدا نمی‌کند تا آن را بدون واسطه به آسمان پیوند دهد. در قرآن کریم، رابطه رویدادها با آسمان به عنوان جایگزین گونه‌های ارتباط و همبستگی اسباب و مسببات در ساحت تاریخی نیست. قرآن ربط سنت‌های تاریخی با خداوند متعال را طوری تبیین می‌کند که میان رویدادهای تاریخی، ارتباط و وابستگی وجود دارد؛ ارتباط و وابستگی‌ای که در حقیقت بیانی از حکمت خدا و حسن تقدیر و ساخت تکوینی ساحت تاریخی به دست خداست.

شهید صدر برای توضیح فرق میان رویکرد لاهوتی و رویکرد قرآنی، ارتباط باران با اراده خدا و اسباب طبیعی آن را یادآوری می‌کند. رابطه علّی میان فرایند طبیعی تبخیر تا نزول باران، بیانی از حکمت و تدبیر و حسن مدیریت خداوند متعال بر هستی است. با وجود این ماهیت علمی و تفسیر واقع‌گرایانه باران را نفی نمی‌کند؛ زیرا بی‌آنکه رویداد باران از علل طبیعی آن جدا شده و این علل نادیده گرفته شود، قانون حاکم بر آن به خدا نسبت داده می‌شود.

شهید صدر در این پیشینه‌شناسی، به عنوان یک مصلح اجتماعی و علمی اصرار دارد رویکرد لاهوتی را با تبیین صحیح سنت‌های تاریخی در قرآن، نقد و اصلاح کند. بر این اساس، «ابتنای کامل رویدادهای تاریخی بر قضا و قدر» و «وانهادن یک‌سره روی‌دادها به امر خدا» را نفی می‌کند و تأکید می‌کند، قرآن در مقابل این نظریه ایستاده و به عقل بشری هشدار می‌دهد که ساحت تاریخ دارای سنت‌ها و قوانین خاص خود است. برای اینکه انسان بتواند کنش‌گری مؤثر باشد و بر سنت‌ها حکم براند، لازم است آنها را کشف و شناسایی کند. در غیر این صورت، درحالی‌که چشم فروبسته، سنت‌ها بر او حکم خواهند راند (صدر، ۱۴۲۱، ص۶۷).

شهید صدر به روشنی نشان می‌دهد، لاهوتیان، اصل قانومندی و سنت‌های تاریخی را پذیرفته‌اند؛ لکن آگاهی به سنت‌های تاریخی را دور از دسترس بشر می‌دانند. او با یادآوری رویکرد لاهوتیان مسیحی و بیان تفاوت اساسی میان آن و رویکرد قرآنی (صدر، ۱۴۲۱، ص۷۱)، می‌کوشد پاسخ کسانی را بدهد که تاریخ و سنت‌های تاریخی را دارای سرشتی غیبی می‌دانند و بر این اعتقادند که سرشت غیبی سنت‌ها مانع دسترسی و آگاهی به آنهاست. شهید صدر این‌همانی میان «دیدگاه قرآن کریم درباره سنت‌های تاریخی» و «رویکرد لاهوتی در تفسیر الهی تاریخ» را توهم و بی‌اساس می‌داند، با این توضیح که: رویکرد لاهوتی، رویدادهای تاریخی را به خدا نسبت می‌دهد؛ ولی رابطه آن را با رویدادهای دیگر قطع می‌کند. در حقیقت، لاهوتیان رابطه رویداد با خدا را جایگزین پیوند آن با هر رویداد و رابطه دیگری می‌کنند که عرصه تاریخ آکنده از آنهاست.

۵-۳-۱. ترمیم انتقادی

نظریه تفسیر الهی تاریخ، به‌طور مستقیم به سنت‌های تاریخی مربوط نیست؛ بلکه به‌طور کلی درباره اصلِ قانون‌مندی هستی است. این نظریه به تفسیر اشعریان و اعتقاد به جبر در میان مسلمانان نزدیک است و تشابه فراوانی میان دو نظریه وجود دارد. رکود و بی‌تحرکی یکی از پیامدهای سلبی نظریه تفسیر الهی تاریخ نزد لاهوتیان مسیحی و مکتب جبری اشعری است. جا داشت شهید صدر

در پیشینه‌شناسی سنت‌های الهی به تشابه میان تفسیر لاهوتی رویدادها در اعتقاد مسیحیان با مکتب کلامی جبرگرایی در درون اسلام و آثار سلبی آن نیز می‌پرداخت.

گزارش شهید صدر درباره لاهوتیان دچار کاستی است. او صاحب نظریه یادشده و علل شکل‌گیری نظریه در مکتب مسیحی را معرفی نمی‌کند و ازاین‌رو، نیازمند ترمیم است.

آگوستین قدیس[1](۴۳۰ـ۳۵۴م) را «بزرگ‌ترین حکیم قرون وسطی و مظهر کامل حکمت اسکولاستیک خوانده‌اند و کتاب‌های او نزدیک چهارصد سال، فلسفه رسمی حوزه‌های علمی و دیانتی اروپا بوده» است (مطهری، ۱۳۷۴، ج۶، ص۵۰). ازاین‌رو، تقریباً هیچ‌یک از فیلسوفان پس از وی، از جمله فیلسوفان مسلمان نسبت به آرای وی بی‌اعتنا نبوده‌اند.

«نظریه تفسیر الهی تاریخ» لاهوتیان به وسیله آگوستین تبیین و مورد تأکید قرار گرفت. به همین دلیل، در جهت تبیین دقیق بحث، نیاز بود شهید صدر نظریه آگوستین را در این موضوع، واکاوی می‌کرد. برای ترمیم بحث، سه وجه از نظریه وی که مرتبط با بحث حاضر است، واکاوی خواهد شد: الف) سنت‌ها و قوانین حاکم بر تاریخ؛ ب) امتناع آگاهی به سنت‌ها و قوانین حاکم بر تاریخ و ج) اختیار انسان.

الف) سنت‌ها و قوانین در مقام ثبوت: ژیلسون نظریه آگوستین را اینگونه تبیین می‌کند: باید یقین داشت، خدایی که پر کاهی از نظر او دور نمی‌ماند، تعاقب دولت‌ها و تسلسل حکومت‌ها را به خود وانمی‌گذارد، باید قبول کرد که خداوند از طرحی که برای حکومت بر عالم درانداخته و هدایت آن را بر عهده حکمت خویش گرفته است، ما را آگاه می‌سازد، باید خود را به تشخیص عنایت خدا در جزئیات وقایع و تبیین آنها به واسطه آن[عنایت خداوند] توانا شمرد. بدین قرار تدوین تاریخ و استخراج فلسفه آن، امری واحد خواهد بود؛ زیرا در چنین تاریخی، همه حوادث خود به خود در محلی که در طرح الهی دارد، وقوع خواهد یافت (ژیلسون، ۱۳۷۰، ص۶۰۳).

مسیحیان قرون وسطی در پی آگوستین، به این نتیجه رسیدند که اگر آغاز و انجام تاریخ عالم را بشناسند، می‌توانند معنای آن را به نحو کامل و معقول دریابند. البته، بسیاری از جزئیات خارج از حدود فهم انسان می‌ماند؛ لیکن اگر انسان به حد کفایت جستجو کند، رابطه هر حادثه‌ای را با قانون واحد حاکم بر ترکیب کل عالم می‌شناسد (ژیلسون، ۱۳۷۰، ص۶۰۳).

ب) امتناع آگاهی علمی به سنت‌ها و قوانین: آگوستین ایمان را مقدم بر فهم می‌داند: «فهم پاداش ایمان است. لذا در پی آن مباش که بفهمی تا ایمان آوری؛ بلکه ایمان بیاور تا بفهمی» (ژیلسون، ۱۳۷۸، صص۱۷-۱۸). با این توضیح، ایمان‌آوردن و فهمیدن دو چیز متفاوت است (ژیلسون، ۱۳۷۸ صص۱۷-۱۸). با وجود این، آگوستین از یقینی سخن می‌گوید که به‌طور مستقیم از تحلیل عقلی نتیجه‌گیری می‌شود و تأکید دارد که انسان حقایق ضروری و تغییرناپذیر را درک می‌کند (کاپلستون، ۱۳۸۳، ص۲۴). در معرفت‌شناسی آگوستین، حقایق سرمدی[2] بر ذهن آدمی تفوق دارند. این حقایق حاکی یا کاشف از وجود موجودی سرمدی است که همان خداوند است. بنابراین، سنخ این مفاهیم و ادراک آنها که قهری است با سنخ ادراکاتی که از رهگذر ایمان به دست می‌آید، متفاوت است.

تقدم ایمان بر فهم در آنچه نزد او، غیر از حقایق سرمدی به شمار می‌آید، مستلزم کنارنهادن برهان و راه‌های دیگر شناخت است. فهمی که تنها از طریق ایمان و بدون برهان به‌دست آید، هرچند ممکن است تصدیقی به همراه داشته باشد؛ ولی تصدیقی بدون برهان و شِبه‌علم خواهد بود. می‌توان علمی را که بدون برهان و تنها از طریق ایمان به‌دست می‌آید، نوعی تصدیق و اذعان استسلامی نامید

1 . Saint Augustinus

2. Eternal truths.

که دارنده آن تنها نسبت به اینکه آن را علم فرض کند، سر فروآورده است؛ هرچند دلیلی برای آن ندارد. البته اگر از طریق برهان، حقانیت منبع معرفتی تصدیق شود، به هرآنچه منبع معرفتی یادشده ارائه می‌کند، علم می‌یابد؛ خاستگاه چنین علمی، ایمان نیست، بلکه خاستگاه آن همان برهانی است که سبب ایمان شده است. بنابراین، راهی که آگوستین برای آگاهی پیشنهاد می‌کند، نوعی تصدیق و اذعان استسلامی است.

ج) اختیار انسان: آگوستین مختاربودن و مریدبودن را از انسان نفی می‌کند. اراده انسان قدرت مالکیت نفس و تدبیر آن را ندارد (ژیلسون، ۱۳۷۰، ص۴۷۳). بدین ترتیب در آثار آگوستین، خواستن و توانستن از یک‌دیگر جدا می‌شوند. بنابراین، معنای اختیار که عبارت بود از اینکه انسان بتواند هرچه اراده می‌کند، انجام بدهد، در معنای جدید که آگوستین ارائه می‌دهد، از دسترس اراده خارج می‌گردد (ژیلسون، ۱۳۷۰، ص۴۷۳).

۵-۴. پیشینه سنت‌ها در نظرات دانشمندان مسلمان

پس از ۸ قرن از زمان نزول قرآن در میان دانشمندان اسلامی، ابن‌خلدون (۷۳۲ـ۸۰۸ ق) به مطالعه تاریخ و کشف سنت‌ها و قوانین آن پرداخته است (صدر، ۱۴۲۱، ص۶۷). شهید صدر بیش از این، درباره دانشمندان اسلامی و ابن خلدون نمی‌گوید؛ درحالی‌که بررسی پیشینه دیدگاه مکتب کلامی اشعری و تشابه میان آنان و نظریه لاهوتیان مسیحی برای تنقیح بحث مورد نیاز است.

۵-۴-۱. ترمیم انتقادی

شهید صدر گزارشی محتوایی از مطالعات ابن‌خلدون و بررسی و تحلیل آن نمی‌دهد و تنها به ذکر بازه زمانی بسنده کرده است و به‌رغم قرابت زمانی مقریزی (۱۳۶۴م/ ۷۶۶ ق) با ابن خلدون، اهتمامی به مطالعات وی نیز نداشته است؛ درحالی‌که مقریزی با بیان سنّت‌های اجتماعی نشان می‌دهد که از منظر وی، تاریخ دارای ضابطه و قانون است.

مقریزی در حوادث تاریخی از سنّت‌های ثابت در جامعه و اراده الهی سخن گفته است؛ از جمله این سنت‌های ثابت این است که «ظلم موجب فروپاشی حکومت است و در ارسال عذاب الهی بر آن جامعه مؤثر است» (روح‌اللهی امیری، ۱۳۸۸، ص۷). روش به‌کاررفته در بیان سنّت‌های الهی به وسیله مقریزی یا به بیانی دقیق‌تر «سنّت‌های اجتماعی» به روش ابن‌خلدون بسیار نزدیک است؛ با این تفاوت که مقریزی تنها به رابطه پیامدهای اقتصاد سنّت‌های اجتماعی پرداخته است (سخاوی، بی‌تا، ج۲، ص۲۲؛ مقریزی، بی‌تا، ص۱۸ـ۱۹).

شهید صدر به پیشینه سنت‌های الهی در آثار سیدجمال‌الدین اسدآبادی (۱۲۵۴ـ۱۳۱۴ ق) و همفکران و شاگردان وی نظیر محمد عبده (۱۲۶۶ـ۱۳۲۳ ق) و رشیدرضا (۱۲۸۲ـ۱۳۵۴ ق) و مفسرانی که متأثر از شاگردان وی بودند، نیز نپرداخته است؛ درحالی‌که پنج قرن پس از ابن‌خلدون و مقریزی، سیدجمال نخستین دانشمند اسلامی است که بحث از سنت‌های الهی در آثار وی برجسته شده و در اغلب آثار خود به مصادیق سنت‌های الهی پرداخته است، بسامد سخن از «سنة الله» به حمل اولی نیز در آثار او چشم‌گیر است.[1] پس از او پردازش سنت‌های الهی در آثار دانشمندان اسلامی همواره سیری فزاینده داشته است. بر این اساس، سیدجمال احیاگر توجه دوباره به سنت‌های الهی است. هرچند سیدجمال در پردازش سنت‌های الهی رویکردی انقلابی و ترویجی دارد؛ ولی محمد

۱ . برای نمونه ر.ک: سیدجمال الدین اسدآبادی و دیگری؛ العروة الوثقی؛ صص۱۳، ۴۹ و ۱۲۸.

رشیدرضا (۱۲۸۲- ۱۳۵۴ ق) در «المنار» و مفسران پس از او که همگی متأثر از او و سیدجمال‌اند، رویکردی علمی دارند، کسانی مانند جمال‌الدین قاسمی (۱۲۴۵ـ۱۲۹۳ ش) در «محاسن التأویل»، احمد مراغی (۱۲۶۲ـ۱۳۳۱ ش) در «تفسیر المراغی»، سید قطب (۱۲۸۵ـ۱۳۴۵ ش) در «فی ظلال القرآن»، ابن عاشور (۱۲۵۸ـ۱۳۵۲ ش) در «التحریر و التنویر» و وهبة الزحیلی (۱۳۱۱ـ۱۴۰۲ ش) در «تفسیر المنیر». در تفاسیر پیش از سیدجمال به‌هیچ‌وجه با چنین حجمی از پردازش سنت‌های الهی مواجه نیستیم.

اشعریون: سنت‌های الهی به‌طور عام و سنت‌های تاریخی به‌طور خاص در مکتب کلامی اشعری دارای معنایی خاص هستند. نظریه بنیادی اشعری که در بحث سنن اثرگذار است، عبارت‌اند از: «عمومیت اراده و قضا و قدر خدا در همه امور از جمله کنش‌های انسان» و «خلق افعال به وسیله خدا و کسب آن به وسیله انسان». این دو اصل مربوط به سنت‌های الهی و نیز، سنت‌های تاریخی است. بر اساس این دیدگاه، «افعال بندگان مخلوق خداست. از آن‌جا که این عقیده، جبری‌گری را در پی دارد، شیخ اشعری برای انسان سهمی در افعال قایل شده و گفته است: خدا خالق افعال بندگان است و بندگان کاسب آن» (سبحانی، ۱۳۹۴، ص۱۱). بدین معنا که اراده انسان در افعالش موجب خلق خداوند می‌گردد.

بدیهی است بر اساس دیدگاه اشعری، عامل جریان سنت‌های تاریخی فعل خداست؛ نه فعل انسان. این دیدگاه با دیدگاه لاهوتیان مسیحی، یعنی تفسیر الهی تاریخ هماهنگی دارد. نظریه اشعری همچنین، مستلزم نفی سنت‌هایی است که مشروط به اختیار و عمل انسان دانسته می‌شود. در این صورت، رابطه علّی میان رفتار اختیاری انسان و پیامدهای آن نیز نفی‌می‌شود.

۵-۵. پیشینه سنت‌ها در دیدگاه غربیان پس از رنسانس

شهید صدر به این عبارت اکتفا می‌کند که با آغاز رنسانس، پس از ۱۲ قرن از نزول قرآن، اروپاییان به تبیین مفهوم سنت‌های تاریخی پرداختند و بحث‌های متنوع و گوناگونی درباره فهم تاریخ و فهم سنت‌های آن شکل گرفت. بر این اساس، رویکردهای ایده‌آلیستی[1] و در تقابل با آن، ماتریالیسم[2] و مکاتبی دیگری ظهور یافتند و هریک از این مکاتب می‌کوشیدند، چهارچوب تاریخ را مشخص سازد (صدر، ۱۴۲۱، صص۶۷-۶۸).

به منظور ترمیم پیشینه‌شناسی سنت‌های تاریخی در میان دانشمندان غربی، به اختصار به نظریه‌های شماری از آنان می‌پردازیم.

۵-۵-۱. نظریه دکارت

نظریه‌ای از دکارت[3] (۱۵۹۶ـ۱۶۰۵) نقل شده که آن را نظریه «گردبادها» نامیده‌اند. فحوای نظریه این است که در ابتدا، جهان دارای مقدار همگنی از مادّه بوده که غیر از امتداد، هیچ وصفی نداشته است. اجسام در اقیانوس وسیعی که همان «مادّه اولیه» بود، آرام و گنگ شناور بودند. به این مادّه سیّال و شناور، مقداری حرکت ـ که مقدار آن ثابت بود ـ اعطا شد. پس در طول زمان، جریان پیدا کرد و در حلقه‌های «گردبادی» به حرکت درآمد و تمامی اجسام زمین و آسمان‌ها را دربرگرفت (اصغری، ۱۳۸۲، ص۹۱).

1 . Idealisms

2. Materialism

3. Rene' Descartes

تعبیر «اعطا شد» بر الهی بودن حرکت دلالت می‌کند. همچنین، تعبیر «تمامی اجسام زمین و آسمان‌ها را دربرگرفت» نشان می‌دهد، اجسام زمین و آسمان‌ها پیش از حرکت یادشده وجود داشته‌اند. باورمندی دکارت به سنن الهی از دلالت‌های یادشده استخراج می‌شود (اصغری، ۱۳۸۲، ص۹۹).

اعتقاد دکارت به سلسله‌مراتبی از قضایا و احکام (روسو، ۱۳۴۹، ص۲۳۰) نشان می‌دهد، او معتقد به سنت‌مندی موجودات بوده است. با وجود این، نظریه او به کنش‌های انسانی نمی‌پردازد؛ بلکه نظریه‌ای فیزیکی و مربوط به طبیعت است (روسو، ۱۳۴۹، ص۲۳۳). «می‌توان نظریه دکارت را اولین تئوری مکانیکی ساختمان جهان دانست که به اتکای آن، ممکن است محاسباتی انجام داد و ثابت کرد که همه نمودها از لحاظ ریاضی قابل مطالعه می‌باشند» (روسو، ۱۳۴۹، ص۲۳۳).

۵-۵-۲. سنت‌های تاریخی در ماتریالیسم تاریخی

در میان مکاتب غربی، ماتریالیسم تاریخی[1] شناخته‌شده‌ترین، پرنفوذترین و مؤثرترین مکتب است (صدر، ۱۴۲۱، ص۶۸). این مکتب به وسیله کارل مارکس (۱۸۱۸ـ۱۸۸۳ م) بنیانگذاری شد. شهید صدر در بحث از «عناصر جامعه در قرآن» به ماتریالیسم تاریخی می‌پردازد و خاستگاه این مکتب و تناقضات آن را تبیین می‌کند (صدر، ۱۴۲۱، صص۱۶۲-۱۷۰). او پیش از این، در کتاب «اقتصادنا» نیز به تفصیل مبانی ماتریالیسم تاریخی را بررسی و نقد کرده بود (صدر، ۱۴۲۴، ج۳، صص۵۳ ـ۲۴۲). او با توجه به خاستگاه اجتماعی مارکس، نخست به تحلیلی روان‌شناختی از انسان اروپایی می‌پردازد.

به نظر او، مارکس با همه هوش فوق‌العاده‌اش نتوانسته از دیدگاه سنتی اروپایی فراتر برود. مارکس در هیمنه عامل طبقاتی که نقشی اساسی در نظریات ماتریالیسم تاریخی او ایفا می‌کند، اسیر است (صدر، ۱۴۲۱، ص۱۶۲). تفسیر محدود و تنگ‌نظرانه مارکس این است که بازگشت همه اختلافات بشری را اختلاف میان طبقه ثروت‌مندان که مالک ابزارند و طبقه کارگران که فاقد ابزارند، می‌داند (صدر، ۱۴۲۱، ص۱۶۲).

شمار قابل توجهی از متفکران اروپایی اشکالات متعددی بر ابعاد مختلف ماتریالیسم تاریخی وارد کردند. به جهت رعایت اختصار، به مخالفت وِبِر بسنده می‌شود. به عقیده وِبِر، برخی «شکل اولیه "درک مادی‌گرایانه تاریخ" که در مانیفست حزب کمونیست پدیدار شد و بارقه‌هایی از نبوغ پیشگامان خود را به همراه داشت، اکنون فقط بین عوام و اهل تفنن رواج دارد» (وبر، ۱۳۸۲، ص۱۱۱). او بیان تحقیرآمیز خود را درباره تحلیلگران مادی تاریخ چنین ادامه می‌دهد: «در این محافل هنوز می‌توان دید که عطش این افراد به تبیین سطحی یک واقعه تاریخی سیراب نمی‌شود؛ مگر اینکه معلوم شود (یا به نظر آید) به نوعی، علل اقتصادی دست‌اندرکار بوده‌اند و فقط در این صورت است که آنها، خود را با کهنه‌ترین فرضیه‌ها و کلی‌ترین عبارت‌ها قانع می‌سازند و بدین ترتیب، وفاداری جزمی خود را به این عقیده که عامل اقتصادی، تنها عامل واقعی و حقیقی است که همیشه در نهایت تعیین‌کننده است، حفظ می‌کنند» (وبر، ۱۳۸۲، ص۱۱۱).

او این نگاه سطحی را منحصر در مادیگرایان نمی‌داند و معتقد است، اغلب علوم از فقه‌اللغة تا زیست‌شناسی، ادعا دارند منبع اصلی دانش علم و تخصصی است و جهان‌بینی نیز، از همین زاویه قابل دست‌یابی است. دلیل این جزمی‌نگری در مکاتب و اندیشه‌ها این است که ناقد خود نیستند و گرایشی مقاومت‌ناپذیر به «تک‌نگری» پیداکرده‌اند.

1. Historical Materialism

نتیجه‌گیری

پیشینه‌شناسی، یکی از مؤلفه‌های مهم در نظریه «سنت‌های تاریخی قرآن» شهید صدر است و در مقایسه با تألیفات زمان خود مشخص است که به آن اهتمام بیشتری داشته است؛ لکن به دلایل مختلف سیاسی و اجتماعی، فرصت پردازش و تکمیل آن را نداشته است. بدین جهت، پژوهش حاضر با هدف ترمیم انتقادی پیشینه‌شناسی او در نظریه سنت‌های تاریخی قرآن انجام شده است و نتایج زیر حاصل شده است:

شهید صدر به رغم تأکید بر دو مؤلفه «شناخت دستاوردهای بشری حل مسئله» و «شناخت کاستی‌ها»، بحثی را به آن اختصاص نمی‌دهد و دستاوردهای بشری حل مسئله را به‌طور خاص بررسی و گزارش نمی‌کند و به کاستی‌های آن نیز نمی‌پردازد. بنابراین، نبود انطباق میان نظریه‌پردازی شهید صدر در نظریه سنت‌های تاریخی با آنچه در روش نظریه‌پردازی بیان کرده، از نوع کاهشی است؛ هرچند او اشاراتی بسیار مختصر به برخی جوانب پیشینه سنت‌های تاریخی دارد. برای نمونه، در بحث «کشف القرآن عن سنن التاریخ» به برخی نظریات و مکاتب فکری در باره «اصلِ قانونمندی تاریخ»، «امکان یا امتناع علم به قوانین و سنت‌ها»، «توجه برخی دانشمندان اسلامی به جریان سنت‌ها در تاریخ» و مانند آن می‌پردازد؛ لکن به بیان فشرده و اشاره‌ای بسنده می‌کند. احتمال قوی آن است که وی به این دلیل به پیشینه تاریخی نظریه ماتریالیسم تاریخی آنگونه که در روش تفسیر موضوعی تأکید می‌کند، نمی‌پردازد؛ چون آن را در آثار پیشین خود مانند کتاب «اقتصادنا» به تفصیل بیان کرده است. او در این کتاب، تحلیل مادیگرایانه تاریخ و راه حل دیالکتیکی آن را به‌تفصیل بررسی و نقد کرده است. شهید صدر خاطرنشان می‌کند، دیدگاه مادیگرایانه تاریخ و روش تحلیل دیالکتیکی برآمده از آن به تناقض می‌انجامد.

بنابراین می‌توان گفت، ژرف‌نگری شهید صدر در پیشینه‌شناسی نظریه سنت‌های تاریخی یکی از مزیت‌های آن است؛ لکن دیدگاه خود را به‌طور کامل طرح نمی‌کند و به اشاراتی نسبتاً مختصر در باب پیشینه تاریخی نظریه سنت‌های تاریخی بسنده می‌کند. شهید صدر به‌طور مشخص، «رویکرد لاهوتی» را با «رویکرد قرآنی» مقایسه می‌کند؛ ولی به ابعاد مختلف نظریه لاهوتیان و تشابه آن با نظرات جبرگرایانه در اسلام و پیامدهای آن نمی‌پردازد. ضمن آنکه در بیان پیشینه تاریخی دانشمندان اسلامی، تنها به ابن خلدون در قرن هشتم می‌پردازد و از پرداختن مقریزی در همان قرن هشتم و به سیدجمال الدین اسدآبادی و محمدعبده که در این حوزه نظریه‌پردازند، اجتناب کرده است. در پیشینه‌شناسی قبول سنت‌های تاریخی از منظر دانشمندان غربی نیز، به این عبارت اکتفا می‌کند که آغاز رنسانس، اروپاییان به تبیین مفهوم سنت‌های تاریخی پرداختند و بر این اساس، رویکردهای ایده‌آلیستی و ماتریالیستی و مکاتبی مانند آنها ظهور یافتند که هریک در صدد تعیین چهارچوب تاریخ بودند.

با توجه به داده‌های قرآن و تحلیل مستندات کتاب مقدس، به ویژه در تورات، نمی‌توان این دیدگاه را پذیرفت که قرآن در بیان سنت‌های تاریخی نسبت به سایر کتب آسمانی پیشتاز است؛ زیرا با تفحص و استقصاء در آیات عهد قدیم، عهد جدید و قرآن مشخص‌گردید که قرآن نسبت به سایر کتب مقدس، نظام‌مندتر، کامل‌تر و پرشمارتر به مسئله سنت‌ها پرداخته است.

منابع و مآخذ

- قرآن کریم.

(انجیل) عهد جدید؛ بر اساس کتاب مقدس اورشلیم، ترجمهٔ پیروز سیار، تهران: نشر نی، ۱۳۸۷، چاپ دوم.

آصفی، محمدمهدی. (۱۳۵۸). فلسفه تاریخ در آینه وحی. ترجمه: مصطفی طباطبائی، مؤسسه آموزش و پژوهشی امام خمینی(ره).

آوی، آلبرت. (۱۳۵۸). سیر فلسفه در اروپا (ج۱). ترجمه: علی اصغر حلبی، کتابفروشی زوّار.

ابن منظور، محمد بن مکرم. (۱۴۱۴). لسان العرب. دار الفکر.

ابن‌عاشور، محمد. (بی‌تا). التحریر و التنویر. بی‌نا.
اسدآبادی، جمال‌الدین و محمد عبده. (۱۹۹۳). العروة الوثقی والثورة التحریریة الکبری. تحقیق: صلاح‌الدین بستانی. دار العرب.
اصغری، محمد. (۱۳۸۲). ماده در فلسفه دکارت. فصلنامه علامه، ۳(۵). ۸۸-۱۰۴
ایازی، سیدعلی‌نقی.(۱۳۹۱). «درآمدی بر تفسیر اجتماعی قرآن؛ مطالعه موردی "ماهیت قوانین اجتماعی در قرآن"». پژوهش‌های قرآنی. پیاپی۷۱، ۱۰۲ـ۱۱۹.
ایازی، محمدعلی. (۱۳۸۳). «تفسیر موضوعی از نگاه شهید صدر». فصلنامه پیام جاویدان، ۲، ۳۵ـ۴۸.
دورانت، ویلیام جیمز. (۱۳۷۸). تاریخ تمدن: مشرق‌زمین گاهواره تمدن. ترجمه: احمد آرام، ع پاشایی و امیرحسین آریان‌پور. شرکت انتشارات علمی و فرهنگی.
رشیدرضا، محمد. (۱۹۹۹). تفسیر القرآن المشهور بتفسیر المنار. دارالکتب العلمیة.
رضایی اصفهانی، محمدعلی. (۱۳۹۰). نظریه‌های علمی قرآن، پژوهش نامه قرآن و حدیث. (۹)، ۵۷-۸۶.
روح‌اللهی امیری، زهرا. (۱۳۸۸). سنت‌های الهی و رویدادهای تاریخ؛ بررسی موردی دیدگاه مقریزی در اغاثة الامة بکشف الغمة. نشریه تاریخ اسلام. ۱۰(۲)، پیاپی: ۳۸، ۷-۳۲.
روسو، پیر. (۱۳۴۹). تاریخ علوم. چاپ پنجم، ترجمه: حسن صفاری. امیر کبیر.
زحیلی، وهبة. (۱۴۱۸). التفسیر المنیر في العقیدة و الشریعة و المنهج. چاپ دوم، دار الفکر المعاصر.
ژیلسون، اتین. (۱۳۷۰). روح فلسفه قرون وسطی. ترجمه: علیمراد. داوودی. شرکت انتشارات علمی و فرهنگی.
ژیلسون، اتین. (۱۳۷۸). عقل و وحی در قرون وسطی. ترجمه: شهرام پازوکی. گروس.
سبحانی، جعفر. (۱۳۹۴). ویژگی‌های مکتب کلامی ابوالحسن اشعری. ماهنامه درس‌هایی از مکتب اسلام. ۵۵(۱۱)، پیاپی: ۷۲۰، ۷۶۸-۷۷۴.
سخاوی، محمد. (بی‌تا). الضوء اللامع لأهل القرن التاسع (ج۲). دار مکتبة الحیاة.
صدر، سید محمدباقر. (۱۳۸۸). سنت‌های تاریخ در قرآن. ترجمه: سیدجمال موسوی اصفهانی. دفتر انتشارات اسلامی.
صدر، سیدمحمدباقر. (۱۴۲۱). المدرسة القرآنیة (التفسیر الموضوعي للقرآن الکریم). مرکز الأبحاث و الدراسات التخصّصیّة للشهید الصدر.
صدر، سیدمحمدباقر. (۱۴۲۴). اقتصادنا. مرکز الأبحاث و الدراسات التخصّصیّة للشهید الصدر.
صدر، سیدمحمدباقر. (۱۹۸۱). البنك اللاربوي في الإسلام. دار التعارف للمطبوعات.
صدیقي، مظهر الدین. (۲۰۰۸). التفسیر القرآني للتاریخ. ترجمه: عبدالله سالم الزلیتني. جامعة قاریونس (بنغازی).
عزیزی، غلامعلی.(۱۳۷۹)، «تفسیر موضوعی قرآن کریم از دیدگاه آیت الله شهید سیدمحمدباقر صدر»، ماهنامه معرفت. ۳۵، ۵۹ـ ۶۶.
علیپور،محمدعلی .(۱۳۸۵و۱۳۸۶). «بررسی قواعد و روش معرفت تاریخی در قرآن (باتکیه بر تاریخ پیامبر اکرم ص در قرآن»، فصلنامه تاریخ‌پژوهان، ۸و۹، ۱۴۰ـ۱۸۰.
عهد جدید. (۱۳۸۷). بر اساس کتاب مقدس اورشلیم. ترجمه: پیروز سیار. نشر نی.
قاسمی، جمال الدین. (۱۴۱۸). محاسن التأویل، تحقیق: محمد باسل عیون السود. دارالکتب الإسلامیة.
قطب، سید. (۱۴۱۲). في ظلال القرآن. چاپ ۱۷. دارالشروق.
کوشا، محمدعلی.(۱۳۸۹). معرفت فرهنگی اجتماعی . ۲ ، ۳۳ـ۵۶.
کاپلستون، فردریک. (۱۳۸۳). دیباچه‌ای بر فلسفهٔ قرون وسطی. ترجمه: مسعود علیا. ققنوس.
گاتری، دبلیو.کی.سی. (۱۳۷۷). تاریخ فلسفه یونان (۹)؛ اتمیان قرن پنجم لئوکیپوس و دموکریتوس. ترجمه: مهدی قوام صفری. فکر روز.
گلستانی، صادق.(۱۳۹۴). «بررسی تحلیلی سیر تفسیر اجتماعی قرآن کریم در قرن اخیر» معرفت فرهنگی اجتماعی . پیاپی ۲۵، ۹۹ـ۱۲۱.
گِلِن، ویلیام و هِنری مَرتِن. (۱۳۷۹). کتاب مقدس(عهد عتیق و جدید). ترجمه: فاضل‌خان همدانی. اساطیر.
مراغی، احمد. (بی‌تا). تفسیر المراغی، دار احیاء التراث العربي.
مطهری، مرتضی. (۱۳۷۴). مجموعه آثار استاد شهید مطهری(جلد ۱). صدرا.
مطهری، مرتضی. (۱۳۷۴). مجموعه آثار استاد شهید مطهری(جلد۶). صدرا.
مطهری، مرتضی. (۱۳۷۴). مجموعه آثار استاد شهید مطهری(جلد۱۳). صدرا.
مطهری، مرتضی.(۱۳۷۶). مجموعه آثار استاد شهید مطهری(جلد۱۵). صدرا.
معلوف، لویس. (۱۳۷۵). المنجد (عربی به فارسی). ترجمه: محمد بندر ریگی. انتشارات ایران.
مقریزی احمدبن علی. (بی‌تا). إغاثة الأمّة بکشف الغمّة. تحقیق: یاسر سید صالحین. بی‌نا.
میرمحمدی، سیدضیاءالدین. (۱۳۸۵). فلسفه نظری تاریخ از دیدگاه قرآن (نقد دیدگاه شهید صدر). نامه تاریخ‌پژوهان. پیاپی۶، ۱۱۳-۱۳۶.

ناظمی،روح الله؛ کاظم قاضی‌زاده و عبدالرضا زاهدی. (۱۳۹۵). «تحلیل تحولات پدیدآمده در مفهوم‌شناسی تفسیر اجتماعی قرآن کریم» پژوهشهای قرآنی. پیاپی ۷۸، ۴_۳۳.

نوفل، عبد الرزاق. (۱۳۹۳). القرآن و العلم الحديث. دار الكتاب العربي.

وبر، ماکس. (۱۳۸۲). روش‌شناسی علوم اجتماعی. ترجمه: حسن چاوشیان. نشر مرکز.

یساقی، علی اصغر و ایازی،محمدعلی . (۱۳۸۹). «تحلیل مبانی و رویکرد شهید صدر به تفسیر موضوعی». فصلنامه فقه و تاریخ تمدن. ۲۵، ۱۹۶_۲۱۷.

References

Āsifī, Muhammad Mahdī. (1979). *The philosophy of history in the mirror of revelation* (translated by Muṣṭafā Ṭabāṭabā'ī). Mu'assasah-yi Āmūzish va Pazhūhishī-yi Imām Khumaynī. [In Persian]

Aṣgharī, Muhammad. (2003). *Matter in Descartes' philosophy*. Faslnāmah-yi ʿAllāmah, 3(5), 88–104. [In Persian]

ʿAlīpūr, Muḥammad ʿAlī. (2006–2007). *An examination of the principles and method of historical knowledge in the Qur'an, with emphasis on the history of the Prophet Muhammad in the Qur'an*. Faslnāmah-yi Tārīkh-pazhūhān, 8–9, 140–180. [In Persian]

ʿAzīzī, Ghulām ʿAlī. (2000). *Thematic exegesis of the Holy Qur'an from the perspective of Ayatollah Martyr Sayyid Muhammad Baqir al-Sadr*. Māhnāmah-yi Maʿrifat, 35, 59–66. [In Persian]

Āvī, Albert. (1979). *The course of philosophy in Europe* (Vol. 1, translated by ʿAlī Aṣghar Ḥalabī). Kitābfurūshī-yi Zavvār. [In Persian]

ʿAbduh, Muḥammad, & Asadābādī, Jamāl al-Dīn. (1993). *The firmest bond and the great liberation revolution* (edited by Ṣalāḥ al-Dīn Bustānī). Dār al-ʿArab. [In Arabic]

Asadābādī, Jamāl al-Dīn, & ʿAbduh, Muḥammad. (1993). *The firmest bond and the great liberation revolution* (edited by Ṣalāḥ al-Dīn Bustānī). Dār al-ʿArab. [In Arabic]

Copleston, Frederick. (2004). *An introduction to medieval philosophy* (translated by Masʿūd ʿAliyā). Qoqnūs. [In Persian]

Durant, William James. (1999). *The story of civilization: The Orient, the cradle of civilization* (translated by Aḥmad Ārām, ʿA. Pāshāyī, & Amīr Ḥusayn Āryān-pūr). Shirkat-i Intishārāt-i ʿIlmī va Farhangī. [In Persian]

Gātūrī, W. K. C. (1998). *A history of Greek philosophy (9): The fifth-century atomists, Leucippus and Democritus* (translated by Mahdī Qavām Ṣafarī). Fikr-i Rūz. [In Persian]

Glen, William, & Martin, Henry. (2000). *The Holy Bible (Old and New Testaments)* (translated by Fāḍil Khān Hamadānī). Asāṭīr. [In Persian]

Gilson, Étienne. (1991). *The spirit of medieval philosophy* (translated by ʿA. Dāvūdī). Shirkat-i Intishārāt-i ʿIlmī va Farhangī. [In Persian]

Gilson, Étienne. (1999). *Reason and revelation in the Middle Ages* (translated by Shahrām Pāzūkī). Gurūs. [In Persian]

Ibn ʿĀshūr, Muḥammad. (n.d.). *Al-Taḥrīr wa-al-tanwīr*. n.p. [In Arabic]

Ibn Manẓūr, Muḥammad ibn Mukarram. (1993). *Lisān al-ʿArab*. Dār al-Fikr. [In Arabic]

Iṣfahānī, Muḥammad ʿAlī. (2011). *Scientific theories of the Qur'an*. Pazhūhishnāmah-yi Qurʾān va Ḥadīth, 9, 57–86. [In Persian]

Iʿtibārī, Muḥammad ʿAlī. (2004). *Thematic exegesis from the perspective of Martyr al-Sadr*. Faslnāmah-yi Payām-i Jāvīdān, 2, 35–48. [In Persian]

Iʿtibārī, Sayyid ʿAlī Naqī. (2012). *An introduction to the social exegesis of the Qur'an: A case study of "the nature of social laws in the Qur'an*". Pazhūhishhā-yi Qurʾānī, 71, 102–119. [In Persian]

Khosha, Muḥammad ʿAlī. (2010). *Socio-cultural knowledge*. Maʿrifat-i Farhangī-yi Ijtimāʿī, 2, 33–56. [In Persian]

Maʿlūf, Louis. (1996). *Al-Munjid (Arabic–Persian)* (translated by Muḥammad Bandar Rīgī). Intishārāt-i Īrān. [In Persian]

Meqrīzī, Aḥmad ibn ʿAlī. (n.d.). *Relieving the community by dispelling the distress* (edited by Yāsir Sayyid Ṣāliḥīn). n.p. [In Arabic]

Marāghī, Aḥmad. (n.d.). *Maraghi Interpretation*. Dār Iḥyāʾ al-Turāth al-ʿArabī. [In Arabic]

Marx, [not listed as a separate reference in the supplied bibliography].

Mīr-Muḥammadī, Sayyid Ḍiyāʾ al-Dīn. (2006). *The theoretical philosophy of history from the perspective of the Qur'an: A critique of Martyr al-Sadr's view*. Nāmah-yi Tārīkh-pazhūhān, 6, 113–136. [In Persian]

Muṭahharī, Murtaḍā. (1995). *Collected works of the martyred scholar Morteza Motahhari* (Vol. 1). Ṣadrā. [In Persian]

Muṭahharī, Murtaḍā. (1995). *Collected works of the martyred scholar Morteza Motahhari* (Vol. 6). Ṣadrā. [In Persian]

Muṭahharī, Murtaḍā. (1995). *Collected works of the martyred scholar Morteza Motahhari* (Vol. 13). Ṣadrā. [In Persian]

Muṭahharī, Murtaḍā. (1997). *Collected works of the martyred scholar Morteza Motahhari* (Vol. 15). Ṣadrā. [In Persian]

Nawfal, ʿAbd al-Razzāq. (2014). *The Qur'an and modern science*. Dār al-Kitāb al-ʿArabī. [In Arabic]

Nāẓimī, Rūḥ Allāh, Qāḍīzādah, Kāẓim, & Zāhidī, ʿAbd al-Riḍā. (2016). *An analysis of developments in the conceptualization of social exegesis of the Holy Qur'an*. Pazhūhishhā-yi Qurʾānī, 78, 4–33. [In Persian]

New Testament. (2008). Based on the Jerusalem Bible (translated by Pīrūz Siyār). Nashr-i Nī. [In Persian]

Qāsimī, Jamāl al-Dīn. (1997). *Maḥāsin al-taʾwīl* (edited by Muḥammad Bāsil ʿUyūn al-Sūd). Dār al-Kutub al-Islāmiyyah. [In Arabic]

Quṭb, Sayyid. (1991). *In the light of the Qur'an* (17th ed.). Dār al-Shurūq. [In Arabic]

Riḍā, Muḥammad. (1999). *Al-Manār Interpretation of the Qur'an*. Dār al-Kutub al-ʿIlmiyyah. [In Arabic]

Rousseau, Pierre. (1970). *History of sciences* (5th ed., translated by Ḥasan Ṣaffārī). Amīr Kabīr. [In Persian]

Rūḥullāhī Amīrī, Zahrā. (2009). *Divine traditions and historical events: A case study of al-Maqrizi's view in Ighāthat al-ummah bi-kashf al-ghummah*. Nashriyyah-yi Tārīkh-i Islām, 10(2), 7–32. [In Persian]

Ṣadr, Sayyid Muḥammad Bāqir. (1981). *The non-usurious bank in Islam*. Dār al-Taʿāruf lil-Maṭbūʿāt. [In Arabic]

Ṣadr, Sayyid Muḥammad Bāqir. (2000). *The Qur'anic school: Thematic exegesis of the Holy Qur'an*. Markaz al-Abḥāth wa-al-Dirāsāt al-Takhaṣṣuṣiyyah lil-Shahīd al-Ṣadr. [In Arabic]

Ṣadr, Sayyid Muḥammad Bāqir. (2003). *Our economy*. Markaz al-Abḥāth wa-al-Dirāsāt al-Takhaṣṣuṣiyyah lil-Shahīd al-Ṣadr. [In Arabic]

Ṣadr, Sayyid Muḥammad Bāqir. (2009). *Historical traditions in the Qur'an* (translated by Sayyid Jamāl Mūsavī Iṣfahānī). Daftar-i Intishārāt-i Islāmī. [In Persian]

Sakhāwī, Muḥammad. (n.d.). *The shining light for the people of the ninth century* (Vol. 2). Dār Maktabat al-Ḥayāh. [In Arabic]

Subḥānī, Jaʿfar. (2015). *Characteristics of the theological school of Abū al-Ḥasan al-Ashʿarī*. Māhnāmah-yi Dars-hāyī az Maktab-i Islām, 55(11), 768–774. [In Persian]

The Holy Bible (Old and New Testaments). (2008). Based on the Jerusalem Bible (translated by Pīrūz Siyār). Nashr-i Nī. [In Persian]

Weber, Max. (2003). *The methodology of the social sciences* (translated by Ḥasan Chāvushiyān). Nashr-i Markaz. [In Persian]

Yasāqī, ʿAlī Aṣghar, & Iʿtibārī, Muḥammad ʿAlī. (2010). *An analysis of Martyr al-Sadr's foundations and approach to thematic exegesis*. Faslnāmah-yi Fiqh va Tārīkh-i Tamaddun, 25, 196–217. [In Persian]

Zaḥīlī, Wahbah. (1997). *The enlightening exegesis on theology, law, and methodology* (2nd ed.). Dār al-Fikr al-Muʿāṣir. [In Arabic]